

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

6031/1

Հըրաւիք

Երկարացողներէնք Տարբեր

անցարկայ

Տրբելի Ի

9147 9251

Վհ-83

1907

24 JAN 2006
15 NOV 2011

12775

Գ Ն Թ Ո Ւ Ն Ի

275 91

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻԻՆՆԵՐ

ՄՕՏԻԿ ԱՆՅԵԱԼԻՑ

Գինը Լ 10 կուպ.

Առաջին պրակ
(ԱՍԿԵՐԱՆ)

— 808 —

ТИФЛИСЬ

стропечатня „ГЕРМЕСЬ“ С. П. Едигарова
Մուպար. փող. № 5. 1907

(17)

1225

9 980
9 58

16 APR 2014

6031/1

9(47.925)
Ա-83

Գ Ն Թ Ո Ւ Ն Ի

պ.

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄՕՏԿ ԱՆՑԵԱԼԻՑ

1005
22278

Գինն է 10 կոպ.

(ԱՍԿԵՐԱՆ)

Առաջին պրակ

— 30 —

12775

1907

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

6764

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻԻՆԵՐ ՄՕՏԻԿ ԱՆՅԵԱԼԻՅ

ՊՐԱԿ I.

Ա Ս Կ Ե Ր Ա Ն

Սաչէնի ու Վարանդայի կոնակաւոր լիւս ու բլուրները հեա-
 րզհեաէ ցածրանալով՝ եկել, Կարկառ գետի աջ ու ձախ ափերում
 իրանց յանգման ծայրերն են խթել, որոնց պատւանդանները լի-
 ղելով Կարկառն է հոսում երբեմն անձրևներից ու ձնահալոցից
 գոյացած հեղեղատներով լիահուն, երբեմն էլ՝ ամառային օրերում
 հազիւ մինչև սրունքները հասնող ջրերով: Նրա ափերի երկու
 կողմին վերջաւորուող բլուրների շարունակութիւնն են կազմում
 Ասկերանի երբեմն հպարտ, այժմ ատամնաթափ մարտկոցները, որ
 բնական բարձրութիւններին արհեստականօրէն միացած՝ գետի
 համար միայն մի անցք են թողել 350—400 քայլ տարածութեամբ:

Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութեան գործում, մասնաւոր
 Վարանդայի, Սաչէնի ու մասնաւորապէս Շուշուայ համար՝ Աս-
 կերանը նշանաւոր դեր է խաղացել. նա մի կատարեալ Սախկալ-
 թութան է եղել թուրք հրոսակախմբերի համար հայ-թրքական
 ընդհարումների սկզբից մինչև վերջը: Դաշնակցութեան փորձուած
 սազմիկներն ինքնապաշտպանութեան գործի ծանրութիւնն իրանց
 վրա տեսնելուց յետոյ. մեծ ուշադրութիւն դարձրին այդ կէտի
 վրայ: Փանահ-խանի ձեռակերտը խոշոր ծառայութիւն մատուցեց
 հայերին. միշտ յիրձակումների ենթակայ, բայց միշտ յաղթական՝
 — Գանլը-Ասկերան անունն ստացաւ թուրքերից:

Բագու-Բալախանեան դէպքերից յետոյ Ղարաբաղը թէև խա-
 դաղութիւն պահպանեց բաւական երկար ժամանակ, սակայն այդ
 խաղաղութիւնը կատարելապէս մտկերևոյթային էր. Բագուին ան-
 միջապէս արձագանք տուող Նախիջևանը, Երևանը ու Մինքենդը
 դրութիւնն աւելի սպառնական, արհաւիրալից դարձրին, և Ղարա-
 բաղի թուրքերը, դժբախտաբար չկարողացան խեղդել իրանց մէջ
 արթնացած արիւն թափելու տենչն ու տարուելով զանազան է-
 միաբանների ու գրգռիչների քարոզներով, մղձաւանջն աւելի ու
 աւելի խեղդիչ դարձրին: Ճանապարհորդ հայերը Եւլախից մինչև

22278+

Շուշի ամեն տեսակ ստորացուցիչ վերաւորանքների էին ենթարկուում. սրանց ինքնասիրութիւնը հայտնուում, ծաղրուում էր այս կամ այն եղանակով և այդ շարունակ 5—6 ամուսայ ընթացքում, երբ Ղարաբաղում գեւ «հաշտութիւն» էր: Թէ թուրքերը որքան էին անձնատուր եղել պրովակացիային, թէ որքան նրանք անարամազիւր էին գէպի խաղաղութիւնը, դրան ապացոյց կարող է լինել այն գէպը, երբ նրանք Աղղամ ժամանած խաղաղարար հոգևորականների ու պատուար մարդկանց կոչերը լսելուց յետոյ՝ հայ բահանայի մէջքին ձու դարկեցին: Մինչև անգամ գտուեցին թեթևամիտ, սնապարծ թուրքեր, որ հրապարակով ասում էին Աղղամում.— մերոնք էլ փորբիկ Եսպոն դարձան Բագուում:

Բոլոր նշանները պարզ ցոյց էին տալիս, որ հայ-թրքական ընդհարումները Ղարաբաղում ևս հնարաւոր են գտնաւու, քանի որ շահադրգուած կողմերի մէջ անվստահութիւնը գնալով-գնալով դարձանում է, իսկ չարիքը խեղդելու համար ոչ մի միջոց ձեռք չի առնուում և տեղական իշխանութիւնը ժամների արմաքով է նայում բոլոր երևոյթներին, երբեմն նոյն իսկ նպաստելով վիճել լայնանալուն, զանազան զատապարտելի միջոցներով: Ուստի Հ. Յ. Իաշնակցութիւնը իր գործիչների, զեկալարների ցանցով պատեց գաւառները, որովհետև պարզուում էր, որ հայի գոյութեան խրնդիրն իսկապէս վտանգուած է Կովկասում. սկսուեց մի տեսղային, խելապատառ գործունէութիւն, ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար:

Օգոստոսի 8-ին լարուած դրութիւնը պայթեց և թուրքերը կառավարութեան ներկայացուցիչների աչքի առաջ՝ հայ բազմութիւ ձանապարհորդների գերեցին Աղղամում, որոնց հետ և տեղումը բնակեող շատ արհեստաւորներ, խանութպաններ ու այնտեղի գործարաններում աշխատող բանուորներ: Ղարաբաղը ցընցուեց. վառօդի հոտն զգացուում էր և Օգոստոսի 16-ին Շուշում թնդացին հրացանները: Կէսօրուայ դէմ սուրհանգակը թռած հասաւ, տեղեկութիւններ բերելով Շուշուց: Հարկաւոր էր անպայման փակել Ասկերանը:

1905 թ. Օգոստոսի 17

Առաւօտեան երեսուն հոգուց բաղկացած մի խմբակ, Գաշնակցութեան զեկալարներից երկուսի հրամանատարութեամբ,

լոյսը գեւ չբացուած՝ բռնեց Ասկերանը: Բայց որովհետև այդ ոյժը շատ քիչ էր երկու կողմերն էլ բռնելու համար, ուստի նրանք սովբացան Ղարանդայի կողմն ընկած մարտկոցներում, իսկ երկու սուրհանդակ ուղարկուեց Սաչէն, որպէսզի նրանք էլ շտապեն միւս կողմի մարտկոցները գրաւելու:

Լոյսը բոլորովին բացուեց: Սէյիթտուլի ուսիների տակ հաւաքուել էին բազմաթիւ թուրք ձիաւորներ: Կէս ժամու չափ չորս կողմերը հետախուզելով, յանկարծ սրանք անկանոն սուր արշաւով թռան դէպի Ասկերան: Հայերը չուռ էին. բայց հէնց որ հակառակորդները մօտեցան այնքան, որ զնգակը կարող էր հասնել, ինքնապաշտպանների հրացանները գոռացին երկար շարքով և երկու ուղղութեամբ. թուրքերը մեխուեցին, ապա ձիանց գլուխները շուռ տալով՝ յետ խաղացին:

Չանցաւ քառորդ ժամ և նրանք նորից իրանց սովորական, ոգևորիչ «Յն-Ալին» գոռալով՝ յարձակոււմ գործեցին. բայց աղերքը դիրքից դուրս եկած՝ շղթայաձև դիրք էին բռնել, միմեանքը հեռու-հեռու. արագ հրացանաձգութիւնը զսպեց թուրքերի աշխոյժը. սրանք յետ մղուեցին, և մօտակայ ձորակներում ձիերից իջնելով՝ քարեր գրաւեցին: Մի ժամ տեեց կուրը. բայց թուրքերի մէջ մի տեսակ տարտամութիւն, անվճռականութիւն էր նկատուում. կարծես նրանք հէնց էնպէս, աննպատակ հրացան էին արձակոււմ, ոգևորուած հրացանաձգութիւնից: Մէկ էլ ձի նստեցին ու գրո՞ տուին դէպի Խրամորթ ու Սանաբադ գիւղերը. երկու ժամ էլ այնտեղի կուրը տեեց, բայց ոչ մի արդիւնք: Թուրքերը կորուստներով յետ հահանջեցին: Հայ հրամանատարներից մէկն անցաւ Սաչէն, այնտեղից տեղեկութիւններ իմանալու, և խմբերն շտապեցնելու դէպի Ասկերան: Նա գեւ չէր վերադարձել, որ թուրքերը ժամը 4-ին մօտերը, աւելի ստուարացած, մօտ 500 հողի, աւելի խիզախ յարձակմամբ՝ ըջեցին դէպի Ասկերան: Հայերը թուրքերի քաջաբար յառաջ խաղալը տեսնելով, խկոյն դուրս վազեցին դիրքերից, մօտեցան ուղղակի խճուղուն, և դիմագրաւեցին հակառակորդին. հէնց այդ միջոցին էլ Սաչէնու կողմից վրայ հասաւ այնտեղ անցած հրամանատարը իւր մի բանի ընկերներով՝ և թուրքերը մնացին երկու կրակի մէջ: Էլ անխոհեմութիւն էր նրանց կողմից կուրը շարունակելը. յետ քաջուեցին բոլորովին և մինչև իրիկուն այլ ևս ոչ ոք չերկաց: Հայերի ձեռ-

քըն այդ օրը 70 ձի ընկաւ՝ սարերից իջնող քոչուորներից:

Օգոստոսի 18.

Լոյսը նոր էր բացուում. Աղդամի, Սէյիթաուի, Մարզլուի, Շէլլուի և այլ կողմերից բաղմաթիւ ձիաւորների ծայրը բացուեց. նրանք գալիս էին ու գալիս և վերջը չէր հասնում. եկան, հաւաքուեցին Դարաղաջի մօտ գտնուող Հասան-Աղի բարվանսարային կպած թրքական հանգստարանն ու մի մեծ շրջան կազմեցին: Քարոզ խօսող կար, թէ ինչ՝ չիմացուեց. միայն միքանի բոպէից յետոյ նրանց մէջ նկատուեց մեծ շարժում, ապա հազարաւոր ձիաւորները երկու մասի բաժանուելով՝ ձախ թեւ թեքից դէպի Նախիջևանիկ, իսկ աջը՝ դէպի Սանաբադ, մինչդեռ կենդրոնը ամենամեծ ուժը վերցրած՝ ճակատից դէպի կիրճը, Շուշի անցնելու:

Իրութիւնը լուրջ էր, բայց ոչ յուսահատական. Վարանդայի մարտկոցներում դիրք էին բռնել 30-աչափ զինուորներ, Սաչէնի կողմից նոյնպէս մի տասնեակ բռնել էր վերևի պատը, իսկ այնտեղ, ճանապարհի վրայ կուսացած ժայռերի վրայ պտտում էին երկու խմբակներ: Մօտակայ գիւղերում գտնուում էին ևս պատրաստ օժանդակ խմբեր, որոնք, պէտք եղած դէպքում՝ կարող էին ոչ ուշ քան 15 րոպէում հասնել: Երբ թուրքերը պատերազմական որոշ տակտիկայով իրանց թևերը պարզեցին, հրամանատարները հասկացան, որ այդ օրը հանաք չի լինելու. ուստի երկու սուրհանդակ թուրքին դէպի օժանդակ խմբերը: Ապա զեկավարներից մէկը հինգ հոգի վերցնելով՝ թուա դէպի Նախիջևանիկ դիմող թուրքերը. և Զրմախութ կոչուող թումբը գրաւելով՝ կարողացաւ շեշտակի գնդակակոծութեամբ՝ թուրքերի առաջը փափել. բայց նրանք բաժանուելով երեք մասերի, աշխատեցին շրջապատել կուռող հայերին. օգակը կամաց-կամաց նեղանում էր. տղերքը թէև կուռում էին յամառութեամբ, բայց բոլորը միառմի կը կոտորուէին, եթէ այդ իսկ բոպէին չհասնէր օգնական խումբը, Վեցցէ Դաշնակցութիւնը՝ մակագրութեամբ զբօշակը ծածանելով: Հարուածը կուռ էր, համարձակ. թուրքերն ընկրկեցին, և չկարողացան դիմադրել, չնայելով որ ահագին բազմութիւն էին կազմում. սկզբում նեղելով, ապա հալածելով՝ հայերը նրանց նորից բռնեցին իրանց նախկին տեղը, հանգստարանը: Սաչէնցիք նոյնպէս քաջօրէն մարտնչելով՝ ձախթեան յարձակումն էին յետ

մղում: Յետ էր մղուել և կենդրոնը. գործը բաւական յաջող էր հայերի համար. բայց մարտկոցներում դիրք բռնած խմբի մօտ գտնուող զեկավարներից մէկը ոգևորուելով յաջողութիւնից ու հրոսակախմբերի փախուստից, հինգ ձիաւորով դուրս թուա դիրքից և փախչող թուրքերի յետևիցն ընկաւ: Թուրքերը տեսնելով իրանց հետամտող վեց հայերին, նրանցից մի հարիւր հոգի դարան մտան թիֆեիների տակ, աննկատ մնալով: Ոչ մի ազդանք չան, ոչ մի գոռոց չօգնեց. տղերքը քրում էին, առանց մօտալուստ վտանգի մասին տեղեկութիւն ունենալու: Մարսափը տիրեց բոլորին. մինչև օգնութեան հասնելը՝ նրանք արդէն վերջացած կը լինէին: Քչում են, բշում են թշնամու յետևից՝ ձիանց վրայից հրացան պարպելով փախչողների թիկունքից. բայց հէնց որ հասան և դարանակալներից 30-40 քայլի վրայ էին գտնուում, յանկարծ գոռացին թուրքերի հրացանները... մէկի ձին ընկաւ. բայց տղերքը չշփոթուեցին. անթիւ գնդակների տարափի տակ հետիտուն մնացած զինուորին գաւակ առնելով՝ յետս փախան: Այդ դէպքը բաւականաչափ ազդեց գործի հետևանքին. թուրքերը սիրտ առնելով՝ «Նա-Ալի»-ն գոռացին, ու գլխապատառ վրայ թուան: Մարտկոցի զինուորները կարծեւ, որ հրամանատարն սպանուած և բանը բանից անցած է, քաշուեցին վերևի դիրքը. այդ հանգամանքից օգտուելով՝ թուրքերը խփեցին և նրանցից մի 30-40 հոգի թուան կիրճովը դէպի Շուշի: Կարծես եռացրած ջուր մաղուեց հայերի զլխին... Շուշին բոցավառ՝ այրւում էր. սուրհանդակ սուրհանդակի յետևից գալիս, Ասկերանի զրութեան մասին տեղեկութիւններ էր թուցնում Շուշի, իսկ այստեղ դեռ պատում են շղթան... Մի ելէքտրական ցնցում առաջացաւ բոլոր խմբապետների ու զինուորների մարմնով և պողպատէ կազմով՝ ճակատ գրին թուրքերին. հարուածը խիստ էր, անոգոք. հրամանատարներից մէկը խփեց, սեղաձև մտաւ թուրքերի մէջ և նոր հասնող օժանդակ թուրքիկ խմբի օգնութեամբ, նրանց աջ թեւ հալածեց մինչև Շէլլու. կենդրոնի հրամանատարը նոյն ձևով սեղմեց հակառակորդներին. Սաչէնի զեկավարը ևս հերոսաբար մաքրեց ամբողջ դիրքը, և թուրքերը ծածկուեցին: Չանցաւ երկու ժամ, նրանք նորից հաւաքուեցին Դարաղաջ, բաժանուեցին երկու պատկանելի մասերի ու դէպի Սրամորթ արշաւեցին. բայց քաջ գիւղացիներն ու օգնութեան հասնող մարտիկները մեծ թափով հակայարձակում

տուին և թշնամին զգալի կորուստներով յետ մղուեց, կամ աւելի շուտ՝ փախաւ և Աղզամ ապաստանեց:

Ժամը 3-ի մօտերը հեռուից մի սպիտակ շորերով ձիաւոր սկսեց գդակը շարժել բարևի եղանակով և ինչ-որ գոռալ. բայց ձայնը չէր հասնում: Դեկավարները դիրքից մօտ հրաւիրեցին նըրան, սակայն նա չէր վստահանում մօտենալ. երկու ձիաւորներ քշեցին Վարանդայի դիրքից և մի տասը ըոպէից յետոյ սպիտակ շորաւորին իրանց հետ վերցնելով՝ յետ եկան. ստրամնիկ էր:

— Ի՞նչ էք ուզում, — հարցրին նրան:

— Նահանգապետը Շուշի է, — պատասխանեց նա. — հրամայել է գաւառապետին, գաւառապետն էլ ինձ ուղարկեց ձեզ մօտ նահանգապետի կամքը յայտնելու, որ բաց թողնէք անցնելու սարերից վերադարձած և Սօջալլուից վերև իջած ըոչուորներին, իսկ զինուած ուժերի Շուշի անցնելը՝ արգելել:

— Յետ դառէք և յայտնեցէք գաւառապետին, նա էլ հազորդ է նահանգապետին, թէ Ասկերանի հայերն ասացին, որ իթէ նահանգապետը պատուիրած լինէր ըոչուորներին կոտորել ու թալանել, իսկ զինուած խմբերին թողնել, մենք էլ ի՞նչ հակառակը կանէինք. նրա կարգադրութիւնն ուշացած է և կարող էր բոլորովին հանգիստ լինել, որ մենք թալանի համար չենք այստեղ նըստել: Ստրամնիկը «յսում եմ» ասաց ու ձին նստելով հեռացաւ մի ժամ չանցած՝ քօչի ծայրը բացուեց. ոչխարները՝ և տաւարների հօտերով՝ լցուեցին Ասկերանն ու ճանապարհները. հէնց այդ միջոցին, որտեղից որտեղ, հալածուած թուրք ձիաւորները, մօտ 1000 հոգի, հարայ-հրոցով, աղմկելով, խառնուեցին հօտերի մէջ և սկսեցին կրակել աջ ու ձախ: Հայերն այս անգամ իսկապէս շփոթուեցին. սա մի խորամանկ միջոց չէր արդեօք, քօչի անցնելը պատրուակ բռնելով, նրանցով շփոթեցնել հայերին և թուրքերին յարմարութիւն տալ Շուշի հասնելու...: Մինչև հայերը կ'ուշաբերուէին, հակառակորդներից հարիւր հոգի թռան, անցան Ասկերանի կիրճով: Իսկոյն հրաման տրուեց կտրել Սօջալլուի իջնող քօչի մնացորդը և կիրճը նորից փակուեց. թուրքերը վերջնականապէս յետ փախան և այդ օրն այլևս չերևացին: Զինուորներն իրանց բարկութիւնը ցանկացան լուծել քօչուորներից, բայց թոյլ չտրուեց, թէև 18 ոչխար էլի գրաւեցին:

Թուրքերն այդ օրը թողնեցին մի քանի հրացան, և երեք դիակ

մնացածը քաշել, տարել էին. բաւական շատ պէտք է լինէր, մանաւանդ Սրամորթի տակ. հասարակ աչքով կարելի էր լինում տեսնել շատերի ձիազուր լինելը: Հայերի տուած կորուստը միայն մի ձի էր:

Ասկերանցիները Շուշուց դեռ ստոյգ տեղեկութիւն չունէին կռուի ընթացքի մասին և գիտէին, որ տափարակի թուրքերը հետեւալ օրը աւելի մեծ ուժով պէտք է վրայ հասնէին, Ասկերանը խեղդելու, և Շուշուայ հայերի հարստութեան թալանին մասնակցելու. ուստի բոլոր պատահարների առաջն առնելու համար նորանոր խմբեր կանչուեցին, զանազան հրահանգներով տեղաւորուեցան բոլոր դիրքերում, սպասելով լուսաբացին:

Օգոստոսի 19.

Սաչէնի թուրքիկ խումբը ևս հաւաքուել, բռնել էր Ասկերանի մարտկոցները, Սանաբազի այգիներն ու ճանապարհի վրայ գլտնուող բլուրները: Պահակախմբերը գիշերը չհեռացան դիրքերից, վախենալով, որ մի գուցէ զինուած թուրք խմբեր անց կենան, բայց ինչպէս ցերեկը, նոյնպէս և գիշերը՝ կատարեալ մեռելութիւն էր տիրում ամբողջ ճանապարհի երկարութեամբ, մինչև Ղարաղաջ: Միայն այդ օրը, ինչպէս պատահեց, մի կառք արշաւասույր դուրս թռաւ Հասան-Աղի քարվանսարայի մօտից, Ասկերանի ուղութեամբ: Սաչէնի կողմից մի անգամ հրացան արձակելով՝ կանգնելու նշանը տուին, բայց կառքը չանսաց, առաջ էր խաղում. այն ժամանակ վեց հոգի վրայ վաղեցին դիրքերից և յարձակուեցին կառքի վրայ. մէջը նստած էին մի քանի թուրքեր. նրանք յարձակուողներին դիմաւորեցին հրացանաձգութեամբ, բայց մի քանի ըոպէից յետոյ ընկան ամենքն էլ զնդակահար, կառքը մնաց ճանապարհի մի կողքին, իսկ ձիաները հայերը տարան:

Ժամը 10-ին մօտ Սօջալլուի կողմից դէպի մեզ իջնող մի ձիաւոր նկատուեց, որ փափախով և այլ միջոցներով աշխատում էր ցոյց տալ, թէ «ուրիշ» մարդ չէ, հրացան չարձակէք: Երկու ձիաւոր հասան նրա մօտ և միասին վերադարձան: Ստրամնիկ էր նա ասաց, որ Շուշի արդէն հաշտուել են երկու կողմերը. հայերի թագն աւերուած է հրգեհից. թուրքերի կողմից մարդկային կո-

նիկներին թողեց և ինքը մենակ առաջ անցնելով, ցած իջաւ ձիուց ու սպասեց: Երկու ղեկավարները դիմաւորեցին նրան երկու զինուորներով: Սա պրիստաւ Ե.Ն էր, հայ:

— Պարոններ, — ասաց նա. — հաշտութիւնը Շուշում կայացաւ. հայ ու թուրք գրկախառնուած՝ հաշտութիւնը յայտարարեցին, արտասուեցին և պատկառելի թափօր կազմեցին: Բայց նահանգապետը խիստ բարկացել է, որ Շէյխ-Աւլ-Իսլամի վրայ այստեղ գընդակ է գցուել:

— Սուտ է, զոռելի սուտ. — պատասխանեցին Ասկերանցիները:

— Այսպէս, թէ այնպէս, հաշտութիւնն ընկել է. այժմ խնդրում եմ, այստեղ հանգիստ լինել, քոչուորներին ազատ բաց թողնել. նրանց ապրանքները թողալուի մօտ միմեանց զուլխ թափուած՝ կը կոտորուին սովից, և պատասխանատուն հայ զիւղերը կը լինին: Շուշուայ թուրք ձիւտորները պէտք է վերադառնան իրանց տեղերը. նրանց չկպչէք. միայն դուք կարող էք լառայ՝ այժմ այստեղ հսկել, որպէսզի նոր-նոր խմբեր չանցնեն Շուշի և հաշտութիւնը խանգարեն: Յուսով եմ, որ ասածներս կը լսէք:

— Իսկ Շուշին, ի՞նչ դրութեան մէջ է Շուշին, — հարցրին խօսակիցները, թէ և սուրհանդակներն արդէն լուրեր բերել էին:

— Շուշին աւերուած է. — պատասխանեց պրիստաւը. — հայ-կական թաղի ամենահարուստ մասը իրա միջի խանութներով՝ կրակի է մատնուել: Թուրքերը կրակը դրել են երկու տնից, բայց քամին տնէ տուն է շարտել ու հրդեհը մինչև վերի-թօփխանէն է հասցրել:

— Իսկ թուրքերի տներից չէ՞ն վառուել:

— Վառուել են մի 60—70 տուն. բայց մարդկային կորուստ շատ են ունեցել:

— Շատ լաւ. հիմա դուք ի՞նչ նպատակով էք եկել մեզ մօտ:

— Այն նպատակով, որ հանգիստ կենաք և գրէք թաղացիներին, որ նրանք ևս խոհեմ գտնուեն, ու չչարժուեն տեղներեց, թէ չէ՛ յետոյ ամբողջ պատասխանատուութիւնը հայերի վրայ կընկնի: Ես էլ կանցնեմ թաղացիների մօտ:

— Մենք չգիտենք թէ թաղացիք ինչ կը պատասխանեն. բայց այսքան կարող ենք ասել, որ մեզ համար այդ տեսակ հաշտութիւնն անհասկանալի է. ի՞նչ հաշտութիւն, երբ այսօր թուրքերն աւելի մեծ ուժերով յարձակում գործեցին Ասկերանի և Խրամոր-

թի վրայ: Իրանից այս է հետևում, որ թուրքերը պարզ ասում են—Շուշին իրա տեղը, մենք մեր տեղը: Մենք էլ պատասխանում ենք.— թուրքերը եթէ հանգիստ կենան, մենք էլ հանգիստ ենք ու հանգիստ:

Պրիստաւը գնաց: Գիշերը խորհուրդ եղաւ թաղացիներին հետ, թէ ի՞նչ դիրք բռնել, ու որոշուեց. — հանգիստ մնալ այն չափով, ինչ չափով որ թուրքերը կը լինեն:

Խորհրդակցութեան ժամանակ էր, որ Խանաբազի արևելեան կողմից սուրհանդակը հասաւ, թէ թուրքերը Խրամորթի տակ նըկատուում են, հրացաններ են արձակում, բայց թէ ինչ նպատակով, յայտնի չէ: Միևնոյն ժամանակ էլ Աղղամի մօտերը Ահարոնեանների և միւսների գործարանների ամբողջ մնացած մասերը բոցավառուեցին: Իրանից էլ լաւ հաշտութիւն...:

Եթէ կոխ է, թո՛ղ լինի, — վճռեց խորհուրդը և ծրագրուեց մանրամասնօրէն, թէ յաջորդ կոխներն ինչ եղանակով պէտք է տարուեն:

Օգոստոսի 21.

Լուսարացի թուրքերը մի տատամսոտ յարձակում գործեցին Խրամորթի տակ. բայց դա աւելի ցոյցի բնաւորութիւն էր կրում, քան թէ՛ յարձակման: Հայերը նրանց առանց ուժեղ դիմադրութեան ըշեցին և ի տրիտուր՝ վառեցին Խանաբազի մօտ գտնուող Հասան-Աղի հրաշալի ամալանոցն ու թուրք թողալու գիւղը, որ բնակչութիւնից դատարկուած էր, իսկ Վարանգայի կողմից վառուեց Ջհան-Բաղլար թուրք զիւղի հիւղերը: Իսկ ներքևում, Աղղամի շրջանում, դեռ միւսում էին հայ գործարանատէրերի միլիոնանոց շինութիւնները:

— Ինչո՞ւ են թուրքերը նորանոր յարձակումներ գործում, — հարց տրուեց Ասկերանով անցնող մի սարաժսիկի, որ Աղղամից էր գալիս: — Միթէ Շուշուայ հաշտութեան մասին չեն լսել:

— Լսել են, — պատասխանեց նա. — բայց ասում են՝— Շուշին իրա տեղը, մենք՝ մեր. այստեղ հաշտուել են, մենք չենք հաշտուում:

— Մեզքը իրանց վիզը. ուրեմն՝ մենք էլ չենք հաշտուում. — վճռեցին հայերը, և որոշեցին ո՛չ որի ազատ չթողնել, Շուշուց վերադարձող լինի նա, թէ Շուշի գնացող, մինչև որ կառավարու-

թիւնը խաղաղացման արդար միջոցներ ձեռք կառնէ: Ուրիշ հը- նար չկար հարևան թուրքերի յամառութիւնը կոտորելու. միայն ամենաուժեղ կերպով դիմագրուելն ու նրանց հալածելն էր մնում մէջտեղ:

Գիշերներն Ասկերանում շատ ցուրտ է լինում. բայց հայերը տանում էին բոլոր զրկանքները, օրերով տուն չէին տեսնում, գիւղ չէին մտնում. ծանր, պատասխանատու դերում էին, և աշ- խատում էին իրանց վրայ դուռած յոյսերն արդարացնել: Խաչէն- ցիները գրաւել էին իրանց կողմի մարտկոցների և Ղարաղաջի մի- ջև ընկած տարածութիւնը, իսկ Վարանդացիները, մարտկոցների և Չայ-Բախչա կոչուող թթենիների միջի տարածութիւնը, մինչև Լաչին-Ղայա, ու սպասում էին լուսանալուն:

Օգոստոսի 22.

Առաօտեան երկու կողմն էլ կազմ ու պատրաստ՝ կանգնած են. իւրաքանչիւր զինուոր իւր տեղն է և սպիտակ ֆօնի վրայ կարմիր խաչով դրօշակը Հ. Յ. Դ. մակագրութեամբ Վարանդայի ու Խաչէնի գաղտնի երկու դիրքերից պայմանական «պատրաստ ենք» նշաններն են անում: Քառորդ ժամ չանցած՝ Խաչէնու ամե- նաբարձր դիրքից «գալիս են» նշանը տրուեց: Այդ Շուշուց վե- րադարձողներն էին, թուով 11 հոգի. նրանք զգուշաւորութեամբ, չորս կողմերը զիտելով, եկան ու մտան Ասկերանի պատերի մէջ: Հայերն իսկոյն պատեցին նրանց և առանց սթափուելու ժամո- նակ տալու, սրով կոտորեցին բոլորին ու հաւաքեցին բուրգերից մէկի մէջ, որպէսզի միւս եկողները կասկածի տակ չընկնեն: Սպանուածների խուրճիկները չիքն էին Շուշուայ թալանով. — կնկայ Կօշիկներ, «բեղիկիւններ», չիքիւններ, շալեր, սապոն, կո- ճակ, և այլն:

Նոյն այդ միջոցին էլ բազմաթիւ թուրքեր երկու Փուրգոն վերցրած՝ ներքևից դէպի Խրամորթ ուղղուեցին. բայց հայերը մի ուժգին գրոհով վրայ ընկան և թուրքերը Փուրգոններն իրանց միջի պարունակութեամբ հայերի ձեռքին թողնելով՝ փախան դէպի Սէյիթուու և Շելլու:

Շուշուց վերադարձող անհամար ձիաւորներ եկել, Խօջալուի մօտ էին հաւաքուել, բայց չէին իշխում մօտենալ Ասկերանին,

թէև առանձին ոչինչ չէին նկատում: Առաջուայ 11 հոգին սպա- նուել էին առանց ազմուկի, իսկ Խրամորթի վրայ յարձակումը շատ կարճ էր տևել և հրացանների ձայնը չէր հասել վերադար- ձողներին:

«Գալիս են». նորից նշան տուաւ Խաչէնի դրօշակը: Ահա մի 30 հոգի կողակներով շրջապատուած, զինավառ, պրիստաւն էլ առաջներին, եկան ու անցան Ասկերանով:—Ձեռք չտաք.— դիր- քից դիրք անցաւ զեկավարների հրամանը. և թուրքերն ապահով անց կացան, առանց նոյն իսկ զգալու, որ չորս վերստ տարածու- թեամբ անց են կացել դիրք բռնած հայերի միջով, 60—70 բայլի վրայ: Կողակները վերադարձան, և, թէ՛ սուր վնասցին, չիմացուեց: Խօջալուի մօտ լճացած թուրք ձիաւորները տեսնելով, որ իրանց մի մասն Ասկերանն անցաւ առանց որևէ միջնադէպի, մի մեծ մաս պոկուելով նրանցից, թուով 200 կամ 250 հոգի, պրիստաւի առաջնորդութեամբ, սրաբշաւ եկան: Հայերն այնքան սպասեցին, որ թուրքերի վերջը դուրս եկաւ Ասկերանից, և հէնց որ ամբողջ խումբը մտաւ օղակի մէջ, չորս կողմից դժոխային կրակ բաց ա- ըին: Պրիստաւը մի քիչ կանգնեց, դէս քշեց, դէն քշեց, գոռաց, բայց գործի լրջութիւնը տեսնելով՝ խոհեմաբար դուրս թռաւ ճա- նապարհից դէպի Խանաբազ, ապա դէպի Խանքենդի ու անհետացաւ:

Թուրքերն աջ ու ձախ կողմերից կրակի հանդիպելով, ցան- կացան յետ քաշուել, բայց կիրճը փակուած էր խցանի պէս ու նրանց ճակատին որոտացին դիրքապահների հրացանները: Շուշու տուին դէպի ձախ, ցանկանալով Ղլիջ-Բաղի այգիներում ապաս- տանել ու զիմադրել. — էլի՛ ցանկապատերի ամբողջ երկարութեամբ հրացանների գնդակներ տեղացին ճակատներին: Շուշու տուին դէ- պի աջ, նոյնպէս կրակի հանդիպեցին. ցանկացան քշել դէպի Հա- սան Աղի քարվանսարան, սակայն նախօրօք հայերն այնտեղ, թրք- քական գերեզմանոցում դարան էին մտել, և թուրքերին զնդակա- կոծելով՝ յետ քշեցին դէպի վեր. թուրքերը նոյնիսկ ժամանակ չուսե- ցան ուսից հրացան ցած բերել ու մի գնդակ արձակել: Ձիանքը Շուշի սոված էին մնացել, թէ յոգնած էին, յայտնի չէ, բայց այլ ևս դժուարութեամբ էին շարժում, իսկ Սէյիթուուի և Շելլուի մօտերը հաւաքուած բազմաթիւ թուրք ձիաւորներ, տմարդօրէն օգնութեան չէին հասնում և միայն հանդիսատեսի դեր էին կա- տարում:

22/8/22

կուրը կամ կոտորածը երկար չտեսց. հայերը ճարպիկու-
թեամբ հասնում էին ամեն տեղ, և բաւական յաջող գնդակ էին
քցում: Երկու ժամից յետոյ ամբողջ դաշտը, ճանապարհի երկա-
րութեամբ՝ փռուած, լցուած էր ձիանց ու մարգկանց դիակներով:
Փուցէ շատերն էին փախել, յայտնի չէ, բայց միայն վեց ձիաւոր
նկատուեց, որ ընդհանուր կոտորածից ճողպարելով՝ բշեցին սրար-
շաւ դէպի Ղուրդեբը, կաշին-Ղայի ձորով:

Դաշտը խաղաղուեց. արիւնստ գործը վերջացել էր և հայե-
րը դանդաղութեամբ՝ ընկածների հրացաններն էին հաւաքում:
Հազիւ վերցրել էին 22 հրացան, որ Ղարաղաջից ներքև գտնուող
այգիների բացուածքից տարածուեց զինուորական շեփորի ձայնը,
և ճանապարհի վրայ երեացին բազմաթիւ հետևակ զինուորներ:
Իսկոյն հայերը յետ բաշուեցին դաշտից և ծածկուեցին դիրքերում
ու թթենիների տակ: Վարանդայի կողմը դարձող զինուորներից
մէկը ջրաղացի կողքին ընկած գետափին չաղալի ծակերից մէ-
կում մի թուրք նկատեց, որ ցանկացել էր այնտեղ ապաստանել,
կիսով չափ խցկուել էր, բայց կէսը դուրսն էր մնացել, հայը ուր-
բան գուրս քաշեց, սպանեց դաշտինով և նրա այնպիսի հրացանը
վերցրաւ...: Արեան օր էր այդ օրը. մարգկանց մէջ գաղանն էր
խօսում, վայրենութիւնն ամենատուժեղ կերպով արտայայտուելու
օր էր, և մարդիկ կատարում էին քստմնեցնող գործեր:

Թուրքերի կորուստը շատ մեծ էր. մեծ էր մանաւանդ նրա-
նով, որ շատ նշանաւոր բէկեր ևս այնտեղ իրանց համար գերեզ-
ման գտան, և այլ ևս աւագակախմբեր կազմել չէին կարող: Հայ-
երի կորուստը իրանց արձակած փամփուշտներն էին. ոչ մի վիրա-
ւորութիւն չէին ունեցել:

Հայերը հասել էին Ասկերանի նախկին դիրքերին, ձիանքը
պահ տուել վերևի հարթոցում, իրանք էլ դիրքից քիչ վերև նըս-
տուել, Աղդամից հասած հետևակ զօրախումբն էին դիտում: Որ-
տեղից էր, յանկարծ զինուորների կողքից մի հրացան պայթեց,
որից կէս բոլէ անց՝ հետևեցին զինուորների հրացանները: Ի՞նչ
էր պատահել... դու մի ասիր, ճանապարհի փոքրիկ ձորակում 6
թուրք թագ կացած են լինում. զինուորները հէնց որ երևում են,
սրանց հայերի տեղ են ընդունում, թէ ի՞նչ է՝ թուրքերը կրակում
են ու մի զինուոր վիրաւորում. հետևանքն այն է լինում, որ այդ

գոթախտներին էլ զինուորներն են գնդակի բռնում, կոտորում:

Մի քիչ էլ անց, զինուորները էլ ճանապարհն ի վեր բար-
ձրանալով, շղթաներ կազմեցին, պատկեցին ճանապարհի կողքին
ու սկսեցին սկզբում կանոնաւոր համադարկեր, ապա յաճախեցը-
րած գնդակներ տեղալ դէպի Վարանդայի Ասկերանը: Հայերն
սկզբում կասկածում էին, թէ դէպի իրանց կը լինի ուղղած հրա-
ցանաձգութիւնը. բայց երբ գնդակներն սկսեցին նրանց կողքերի
քարերին չիկ-չիխլալ, կասկածը փարատուեց. իրանց տուին մօ-
տակայ ձորը, այնտեղից վեր բաշուելով՝ ձիաները հեծան, բազ-
ձրացան սարալանջը. ուր այլ ևս գնդակ բռնել չէր կարող: Բայց և
այնպէս՝ էլի Ասկերանը բաց չթողեցին. մարտկոցները դատար-
կելով՝ Զհան-Բաղլարի մօտ պահակներ դրին, որպէսզի վերևից
արգելին Ասկերանն անցնել:

Այս անգամ Ասկերանը փակելը զուտ սպառնալիտական տե-
սակէտից էր. ցանկանում էին Շուշի եղած ուժերն այնտեղ էլ փա-
կած թողնել, որպէսզի այնտեղից վերադառնալով՝ չմիանան Աղ-
դամի ուժերին և սահմանագծի հայ զիւղերն աւերեն: Յոյս ունէին,
որ մինչև այդ կրքերը մի փոքր կը հանգստանային, թուրքերը կը
ճանաչէին իսկահան թշնամուհ, և, կատաւարութիւնն էլ, վերջա-
պէս, բաւական կը համարէ թափուած արիւնը...:

Ասկերանեան «յաղթութիւնները» թուրքերի վրայ, իհարկէ
ճնշող տպաւորութիւն էր թողնում, իսկ հայերի վրայ, ընդհակա-
ռակը. նրանց մէջ պաշտպանուելու ոգին արգէն իւր տեղն էր
գրաւել, «Վախկոտ» հայն այժմ քաջաբար դիմագրաւում էր հա-
կառակորդին, ինչ թիւ էլ կազմելիս լինէին նրանք: Դրան ապա-
ցոյց՝ քաջ Խրամորթ գիւղը:

Օգոստոսի 23.

Երեկոյեան եկած զինուորներն Ասկերան էլ մնացին, թուր-
քերի ճանապարհն ապահովելու համար. բայց ինչպէս նախընթաց
օրերը, այդ օրը ևս ոչ մի անցորդ չէր երևում. Օգոստոսի 10-ից
դէսը հաղորդակցութիւնը միանգամայն կտրուել էր, մէկ-մէկ
միայն փոստատար կառքն էր անցնում: Թէև զինուորներն Ասկերան
էին գտնուում, այնուամենայնիւ հայերը վճռել էին ճանապարհը
փակ պահել մինչև Շուշի այնքան ժամանակ, ինչքան որ Եւլախը
փակ կը լինի հայերի համար, և իւրաքանչիւր յարձակման թուր-

քերի կողմից՝ գործել հակայարձակում աւելի ուժեղ կերպով: Որ յարձակումներ էլի լինելու էին, որ Աղզամի չորս կողմ ընկած թուրքերը հաշտութեան մասին մտածել անգամ չեն ուզում, դրա նշանները երևում էին պարզ կերպով: Այդ օրը մի քանի ձիաւոր խմբեր Ղարաղալի մօտերը երևացին ու իսկոյն անհետացան, մի քանի խմբեր Շելլու թուրք գիւղը մտան, մի քանի խմբեր էլ, մօտ երեք հարիւր ձիաւոր՝ Մուղանլուի մօտ գտնուող Ամարաթի չորս կողմը տարածուցին, փոքրիկ շրջանակում զանազան ուղղութեամբ շարժումներ գործեցին ու կէսօրից յետոյ մտան Նախիջևանիկի ու Վարազաբոյնի այգիները, որ խառն են թուրք գիւղերի այգիների հետ, և կտրուած հայերի կալուածքներից:

Բայց և այնպէս, որքան ցանկանում էին հայերը, որ խաղաղութիւնն ընկնէ, և նախկին բարի գրացիութիւնն անեն թուրքերի հետ: Հէնց դրա համար էլ անհանգիստ կերպով սպասում էին, թէ երբ է զօրքը գալու. որովհետև ձայն էր տարածուել, թէ մեծ զօրք է գալիս, թէև բոլորը համոզուած էին, որ կռուի ծագումը խեղդելու համար՝ տեղական ուժերը շատ-շատ էին:

Օգոստոսի 24.

Կատարեալ մեռելութիւն է տիրում ճանապարհի վրայ. ոչ մի կառք կամ սայլ չէր անցնում. թուրքերը վերև գալ չէին համարձակուում, հայերը՝ ներքև անցնել. և հայերն ուրախ էին, որ այդ օրը «խաղաղ» պիտի անցնի, հրացաններ չպիտի շարժուին: Ասկերանում գտնուող կառավարչական զինուորների վրայ վստահ, որ նրանց ներկայութիւնը թուրքերի Ասկերանն անցնելու ցանկութիւնը կամ մօտակայ գիւղերի վրայ յարձակուելու գիտաւորութիւնը կը մեղցնէ, Վարանդայի կողմի ղեկավարներն արձակեցին զինուորներին իրանց տները գնալու և հանգստանալու, իսկ կամաւորներին ուղարկեցին Ասկերանից հեռու գտնուող դիրքեր. միայն հրահանգ տրուեց, որ որոշ նշանը լինելուց՝ իսկոյն հասնեն ցոյց տրուած տեղերը:

Առաւօտեան ժամը 10-ին Աղզամի կողմից փոշու ամպեր բարձրացնելով՝ երկու կառքեր երևացին, շրջապատուած բազմաթիւ կողակներով: Անշուշտ, «մեծանձն ոմն» էր. նրանք եկան ու կանգ առան Ասկերանի սարաժնիկների հանրատան առաջ, ուր

կանգ էին առած և նախընթաց օրուայ հետեակ զինուորների մի մասը: Նրանց կանգնելուն պէս՝ իսկոյն երեք հոգի սրնթաց դուրս ընկան դէպի Քեաթուկ գիւղը. քիչ յետոյ Քեաթուկից մի գիւղացի ձին քշած հասաւ այդ հարթոցը, որտեղ ղեկավարներից երկուան էին գտնուում 12 զինուորներով և ասաց, թէ գիւղը «մեծ» է եկել ու կանչում է:

— Ինչո՞ւ է կանչում. կամ ի՞նչ մեծ է, — հարցրին նրան:
 — Հայ է. եկել է մեղ մօտ և ասում է, որ Ասկերան զրուուողը նահանգապետն է, ուզում է հայերի հետ խօսել:
 Կարճ խորհրդակցութիւնից յետոյ, ղեկավարներից մէկը ձի նստեց ու ճանապարհուեց դէպի Քեաթուկ: Այնտեղ նստած էր մի հայ երիտասարդ, չէրքէզկան հագին: Սովորական բարեններից յետոյ, նա ասաց.

— Գննե՛րալ Տակայշվիլին եկել, Ասկերան է գտնուում. ես նրա մօտ ժամանակաւորապէս թարգմանի պաշտօն եմ կատարում. ինձ ուղարկեց, որպէսզի հայերին կանչեն Ասկերան, խօսելու համար: Եւ պէտք է շտապել, որովհետև նա շուտով կուղևորուի Շուշի:

— Գննե՛րալը Շուշի է գնում շտապով և պահանջում է ժողովրդին իրա մօտ. երբ. ժամանակ չի տալիս, ուրեմն, գիւղացիների ներկայանալն էլ չի լինելու, — պատասխանեց խօսակիցը:

— Ներողութիւն, դուք եթէ կամենաք, կը հասցնէք, — ասաց նա ժպտալով:

— Ինչո՞ւ էք ենթադրում:

— Որովհետև այստեղ ասացին, որ գնում են իրանց «մեծին» կանչելու, որպէսզի գործը գլուխ բերէ: Այսպէս թէ այնպէս, հարկաւոր է գննե՛րալի մօտ գնալ, որովհետև նա շարունակ կրկնում էր զարմացած, թէ՛ էս ի՞նչ բան է. Եւլախից մինչև այստեղ թուրքերն ինձ բողբոզով զնդակակոծեցին, բայց ոչ մի հայ չերևաց զանգատով. երեկ հայերը զանգատուելու տեղիք էլ չունին:

— Որքան գննե՛րալն է զարմացել, նոյնքան էլ զարմանալ կարելի է նրա միամտութեան վրայ. հայերը իրանց տները գիշերցերեկ հակելով՝ զօռով են աւերածութիւնից պահում. տնից մի քիչ դէպի դաշտ հեռանալը՝ մահուան դատապարտուել է նշանակում, ուր մնաց թէ՛ բողբոզելու համար Աղզամ կամ Եւլախ դուրս գալ:

Կարճ խօսակցութիւնից յետոյ նա ճանապարհուեց, տանելով

գեկավարի որոշումը, որ շուտով իրանք էլ կը ներկայանան Տակայշիլուն:

Կէս ժամից յետոյ երկու գեկավարները տասը զինուոր թողնելով թթենիների տակ, իսկ իրանց հետ վերցնելով զինուորական խմբապետին ու մի ուրիշին, իջան զէպի գեներալ-նահանգապետը:

Դուրս գալով խճուղին, ձիանցը մտրակեցին և արշաւասոյր հասնելով գեներալին, մի 50 քայլ մնացած՝ ճարպկութեամբ ցած թռան, ու վստահ քայլերով մօտ գնացին: Նրանց զէմքերը փոշոտ և սևացած էին արևից. հագուստը՝ անպաճոյճ, որոնց վրայից դեռ նոր հանած պատրոնտաշների հետքերն էին երևում: Նահանգապետն ու նրան շրջապատող օֆիցէրները մի առանձին հետաքրքրութեամբ՝ նոբեկներին էին դիտում ու զգում, որ նրանք իրանց արժանապատուութիւնն իմացող մարդկանցից են. կողակներն ու զինուորները մատով նրանց ռազմական ու անզրավար տիկնամ ամբացրած շորերն էին ցոյց տալիս և ինչ-որ փափսում:

— Պարոններ, — ասաց նահանգապետը, որոշ ժամանակ դիտելուց յետոյ. — մեծ դժբախտութիւն է պատահել. Ղարաբաղում ևս հոսեց երկու հարևան ազգերի արիւնը. շատ մարդկանց տունքանդուեց, շատ մարդիկ դժբախտացան երկու կողմից էլ: Սակայն բաւական է. ես եկել եմ և ոչ մի միջոց չպիտի ինայեմ խաղաղութիւն հաստատելու համար: Մտէք զիւզերը, հասկացրէք գիւղացիներին, որ համարձակօրէն դուրս գան, իրանց գիւղական գործերը կատարեն: Թէ չէ՝ սա ինչի՞ նման է, ինքներդ ասացէք. և նա ցոյց տուաւ չորս կողմը փոռած թուրքերի դիակները, որոնք դեռ չէին հաւաքուած. սա ինչի՞ նման է, կրկնեց գեներալը, — և սա արուել է հայերի ձեռքով, հաշտութիւնից յետոյ:

Թարգմանը ցանկացաւ գեներալի ասածը թարգմանել, բայց գեկավարներից մէկն ընդհատելով թարգմանին, ուղղակի գարձաւ նահանգապետին.

— Ձերդ գերազանցութիւն, ամբողջ հոգով ուրախ ենք և շքնորհաւորում ենք ձեր գալուստը, որովհետև համոզուած ենք, որ դուք անշուշտ խաղաղութիւնը կը վերականգնէք. իսկ մենք ի՞նչ ենք ցտականում ի սրտէ, եթէ ոչ՝ խաղաղութիւն և միայն խաղաղութիւն: Մեզ երբէք ցանկալի չի եղել և ցանկալի էլ չէ այժմ թուրքի արիւն թափելը: Սակայն հանգամանքները մեզ այնպիսի

պայմանների մէջ են դրել, որ վաղը մեր հայերը կարող են նոյն իսկ այնպիսի գազանութիւններ անել, որ ինքներս կը զգուենք. միայն թող յայտնի լինի, որ դրանում մեղաւորը հայօրը չպիտի լինին...: Իսկ ինչ վերաբերում է նրան, թէ հաշտութիւնից յետոյ մենք Ասկերանում կոտորել ենք թուրքերին, այդտեղ ձերդ գերազանցութեանը թիւրիմացութեան մէջ են գցել, որովհետև չկայ աւելի հեշտ բան, քան ստուգելն այն փաստի, որ հաշտութիւնից յետոյ Սրամորթ գիւղի վրայ յարձակուողները թուրքերն են եղել, և առհասարակ՝ Օգոստոսի 17. ի առաւօտից գէսը, միայն այսօր՝ միշտ նրանք են եղել աւելի քան 10—12 յարձակում գործողները, և հայերը մեղաւոր չեն, որ թուրքերն են եղել յաղթուողները:

— Այդ բոլորովին ճիշտ չէ. — ասաց գեներալին ուղեկցող Աղղամի թուրք պրիստաւ Իբրահիմ-բէկը: — Այստեղ հայերն են յարձակուել ու վերադարձող թուրքերին կոտորել, ինչպէս և պատմեցին ձերդ գերազանցութեանը՝ կոտորածից ազատուած թուրքերն, Աղղամում:

— Ես շատ լաւ գիտեմ, ովքեր են մեղաւոր, — վրայ բերաւ գեներալը, առանց պատասխանելու Իբրահիմ-բէկին. — հայերն իբրև աւելի քաղաքակիրթ ժողովուրդ, արեան հետ զործ չպէտք է ունենան. ես հաստատում եմ, որ յարձակուողի առաջ պէտք է պաշտպանուել: Բայց կրկնում եմ. ես եկել եմ, այժմ էլ յարձակուող չի լինի, ուրեմն՝ ինքնըստինքեան աւելորդ է դառնում և պաշտպանուելը: Թող այսուհետև Ասկերանում զինուած մտրդ չլինի. հակառակ դէպքում՝ կը պատժեմ խիստ կերպով:

— Հայերը դո՞ւ չեն, որ տուն-տեղ թողած, ինքնապաշտպանութեան համար սար ու ձոր են ընկել. — պատասխանեցին ներկայացողները. — մեր խորին համոզմունքն է, որ անաչառութիւնը վերջ կը դնէ հայ-թրքական ընդհարմանը, և այդ անաչառութիւնը մանանայի պէս սպասում ենք ձեզին:

Նահանգապետը մի քիչ կանգ առաւ, ապա նկատեց.

— Համաձայն եմ ձեզ հետ. բայց դուք և թուրքերն էլ պէտք է չխանդարէք խաղաղութիւն հաստատողին. ես չեմ ցանկանում ոչ կողակների նազայկաները գործի գնել, ոչ էլ զինուորների սուիմները: Այս բոլոր փոռած դիակները խաղաղութեան մասին շատ քիչ բան են ասում:

— Ձերդ գերազանցութիւն, — դարձաւ հայերից մէկը. — մեզ այդ դիակներն էք ցոյց տալիս, և մենք ամաչում ենք. բայց ճրտեղից էին դրանք. չէ՞ որ դրանց մէջ նոյն իսկ Արաքսի այն կողմից մարդիկ են եղել. ստուգեցէք, և կը հաստատուի այդ. ինչ ունէին այստեղ, չէ՞ որ դրանք ոչ առևտրի էին եկել, և ոչ էլ հարսանիքում քէֆ անելու. ո՛չ, այլ արիւն, հայի արիւն թափելու, հայի կին բռնաբարելու, հայի տուն աւերելու: Մենք միայն պաշտպանուել ենք: Ի նկատի պէտք է ունենայ, որ մենք ամենևին չենք մեղադրում թուրք ժողովրդին, այլ նրանց խաներին ու բէկերին, որ ինչ-ինչ հովերից տարուած, ժողովրդին ծառայեցնում են իւրանց նպատակներին: Թուրք բէկերն ու խաներն ազդեցիկ մարդիկ են. գրել են իրանց հպատակներին. — այս ինչ թուին հաւաքուեցէք Շուշին աւերելու, հայի հարստութիւնը թալանելու, և ամեն կողմից աւազակաբարոյ ու հլու հպատակներ թուել են դէպի մեզ: Եթէ մենք նպատակ ունեցած լինէինք թուրքերի հետ կռիւ մղելու, մենք էլ նախօրօք իւրաքանչիւր գիւղից մի քանի հոգի Շուշի կը հաւաքէինք, և գուցէ այն ժամանակ ձեր ակնարկած գոթախտութիւնս աւելի սոսկալի լինէր. բայց այդ մենք չենք արել, և մենակ հէնց այդ փաստն ասացոյց է, որ մենք չենք եղել դժբախտութիւնն առաջ բերողը: Միայն, ներեցէք համարձակութեանս, դուք կը շեղուէք, յանցաւորներին գանել չէք կարող և խաղաղութիւնը կը սուփի, եթէ ձեր աջակիցները պրիսաւանները լինին, կամ, առհասարակ, ոստիկանութիւնը:

— Ոչ, — պատասխանեց գեներալը. — իմ աջակիցներս ժողովրդի բարեմիտ ներկայացուցիչները պէտք է լինին, և ամեն ոք ազատօրէն պիտի կարողանայ իւր կարիքների մասին ինձ յայտնել:

— Կօմիտէա թիբեանն աւը Ալլահ երխաւըն, համար Օնըն իշլարը դը — ասաց պրիստաւ Իբրահիմ-բէկը մի հայ գիւղացու, որ նոր Բեաթուկ գիւղից այգին գալով՝ մօտեցել էր խօսողներին:

Այդ որ լսեցին հայերը, դարձան գեներալին:

— Ահա, ձերդ գերազանցութիւն. պ. պրիստաւը մեղադրում է կօմիտէաներին և մեզ թուում է, մի հասարակ պատճառով. որովհետև այդ կօմիտէաները, եթէ եղել են, ապա թոյլ չեն տուել որ թուրքերն աւերեն հայկական գիւղերը, ու Իբրահիմ բէկը արանջում է: Միթէ հայերը չպէտք է պաշտպանուէին, որպէսզի մեզը նրանց վրայ չընկնէր. մեր կանայք ու երեխաները ան քանի օր

է, անտառներումն են ապրում, տան իրեղէնները չողի տակ են թաղել, որպէսզի աւարի չամտուին. բայց մտէք թուրքի գիւղերը. այնտեղ էլ այդպէս է. հաւատացած ենք, որ ոչ. նրանք ազատ են, որովհետև վտանգի չեն ենթարկուած հայերի կողմից: Ձէ, կօմիտէաները եթէ կան էլ, իրանք-իրանց կը չքանան, եթէ վերացուին նրանց ստեղծող պայմանները: Ձերդ գերազանցութիւնն ինքներդ ասացիք, որ յարձակուողի առաջ պէտք է պաշտպանուել, մենք էլ պաշտպանուել ենք: Սակայն բաւական է. առաջ, այժմ և յետոյ՝ հայերս միայն մի բան ենք ցանկանում՝ խաղաղութիւն և խաղաղութիւն:

— Գնացէք ուրիմն և հանգիստ մնացէք. խանգարիչներն ամենախիստ պատժի կ'ենթարկուին:

— Իմ ամուսինս ո՛չ մի միջոց չպիտի խնայէ՝ խաղաղութիւնը վերականգնելու, — ասաց նահանգապետի կինը, որ մինչև այդ ուշադրութեամբ զիտում էր հայերին ու լսում և շարունակ ժըպտում, երբ նրանք, այդ մաշուած, փողէթաթախ մարդիկ խօսում էին առանց — գիւղացիներին յատուկ — ստորանալու և ձեռները կրծքին ծալելու. — ասացէք ձեր կանանց և մայրերին, որ ապահով լինեն և յուսան, որ ամուսինս ամեն ջանք գործ պէտք է դնէ՝ խաղաղ գրութիւնն արմատաւորելու:

Սօսակցութեան վերջում Իբրահիմ-բէկն ակնարկեց, որ հայ պրիստաւ Եարալիանը իւր կոչման բարձրութեան վրայ չի եղել, թուրքերին Ասկերանով առաջնորդելու ժամանակ, որի պատճառով ամենամիծ կոտորածը եղաւ թուրք'րի: Հայերն ամենախիստ կերպով բողբոջեցին այդ մեղադրանքի դէմ, առարկելով որ մեղադրականները՝ այն ևս անտեղի, չեն նպաստի խաղաղացման գործին, իսկ Եարալիանը պատասխանատու չէ թափուած արեան համար, և հայերը, եթէ ցանկանան, այդպիսի մեղադրանքներ, բայց աւելի գրական, կարող են շատ գտնել՝ թուրքերին մեղադրելու համար, մանաւանդ Շուշում կնքուած հաշտութիւնից յետոյ:

Մի քանի խօսք ևս աւելացնելով, գեներալը կառք նստեց ու ճանապարհուեց Շուշի, պատուիրելով, որ հայերը չհամարձակուեն կաշկալ այն թուրքերին, որոնք պէտք է գան դիակները հաւաքելու: Ներկայացած դեկավարները գլուխ տուին և ձի նստելով՝ բռնեցին, կարկանդան անցան և մտան թիֆլիսի տակ, որտեղ մի տասնեակ պիսուորներն էին գտնուում:

Նրանք և մօտակալքից հաւաքուած մի քանի գիւղացիներն
ամենայն հետաքրքրութեամբ հարցուփորձ էին անում. — Ի՞նչ
ասաց գեներալը, բարկացկոտ է, յոյս կայ խաղաղութեան, ճիտեղ
գնաց, ո՞վ է ուղարկել, և այլն: Եւ նրանց բոլոր հարցերի վերջը
կասկածոտ նկատողութիւնն էր. — Իսկապէս հաշտութիւն կը լինի:

— Իհարկէ, կը լինի, եթէ ուզենան. — ասաց գիւղացիներից մէ-
կը. — աւել չեմ ուզում, ինձ իրաւունք տան, հարիւր զազախ էլ՝
խօսք տամ, որ մի ամսու՛մը Վարանդան էլ, Խաչէնն էլ, Աղղամ-
Քասարն էլ հանգստացնեմ: Հայ մեղաւորներին էլ, թուրք մեղա-
ւորներին էլ դառ-աղաշի (կախաղան) կը քաշեմ ժողովրդի առաջ,
մարդասպաններին, թալանչիներին հրատել էլ լինին, կը գտնեմ,
կախաղան կը հանեմ, մնացածներն էլ կը տեսնեն, որ չարագոր-
ծին փրկութիւն չկայ, և բոլորը պոչները կը ծային:

Օրը թեքում էր. հաւատացած լինելով, որ գնեւերալի ներ-
կայութիւնը կը զսպէ թուրք հրոսակախմբերին և նրանք Ասկե-
րանի վրայ չեն արշաւի, երկու պահապան դնելով Նահատակի-
Սեւին, զինուորները վերադարձան գիւղերը:

* *

Տակայշվիլու գեղեցիկ բռներն ու խոտուճները միայն իրրև
բռներ ու խոտուճներ էլ մնացին. նրա գալը ո՞չ մի էական փո-
փոխութիւն չմտցրեց տեղիս կարգերի ու դրութեան մէջ. էլի
գրեթէ ամեն օր փոքր ու մեծ կռիւներ էին լինում այս ու այն
կողմերում: Օրոտոտի 24-ին նա Ասկերան հասաւ, յուսադրեց,
խոտուճներ տուաւ, սպանուալիքներ կարգաց հաշտութիւնը խան-
գարող կողմերին, ու գնաց Շուշի: Բայց հէնց հետեւալ օրը,
25-ին, թեթև ընդհարում եղաւ Շելլուի գլխին. 26-ին երկու
մասնակի թեթև ընդհարումներ՝ Խրամորթի տակ, որ միայն
մի քանի անգամ հրացան որոտալով վերջացաւ. 28-ին հարիւ-
րաւոր թուրք ձիաւորներ հաւաքուեցին Ամարաթի գլուխը,
բայց ընդհարում չեղաւ. Սեպտեմբերի 1-ին թեթև ընդհարում ե-
ղաւ և հայերը խլեցին 11 ոչխար. 2-ին թուրք ձիաւորներ ցոյց
անելով՝ անցան Նախիջևանիկ, Փիրշամալի ու Վարազաբոյնի
դաշտերով և ծածկուեցին Աւղալ-Գեւաֆլուի այգիներում, առանց
հրացանաձգութեան. 3-ին գաշտից թուրքերը գերեցին մի հայ
տաւարածի, յետոյ բաց թողին: Այդ բոլորի մասին տեղեկութիւն

էր տրու՛մ Խանքենդու պրիստաւին ու Ասկերանի պահակների
գլխաւորին. սակայն ոչ ի՛նչ. ինչդարգրերը մնում էին իրրև մե-
ռած տառեր, որից թուրք անհանգիստ տարրերն աւելի ու աւելի
ոգեւորուելով՝ աներեսանում էին. այդ ամենի հետեանքն այն եղաւ,
որ գնեւերալի գալուց հազիւ տասն օր անց, ինքը դեռ Շուշի շանթեր
թափելիս այս ու այն անձնաւորութեան հասցէին, թուրք Բեարուու-
քոչուորներն ու Աւղալ-Գեւաֆլուեցիք Սեպտեմբերի 3-ին լոյս 4-ը
յարձակուեցին Միրաշալլուի վրայ. 5-ին թեթև ընդհարում եղաւ
Նախիջևանիկի տակ, Մոսունց-թափումը. 6-ին Աւղալ-Գեւաֆլուի
կռիւը պատահեց, որին յաջորդեց հէնց նոյն օրը՝ Վարազաբոյնի
կռիւը: Իսկ գնեւերալը դեռ սպանում էր: Վերջապէս Գեւաֆլուի
աւերումից 3 օր յետոյ, Սեպտեմբերի 9-ին, նաչալնիկի պատուէ-
րով ու Տակայշվիլու հրամանով՝ հայ աղսախկալները Վարանդայից
ու Խաչէնից հաւաքուեցին Աղղամ դազախների պահպանութեան
տակ, հաշտութիւն հաստատելու: Վերադարձողները երեսայական
միամտութեամբ սնդում էին, որ հաշտութիւնը կատարեալ է,
թուրքերն անչափ ուրախ են, և այսուհետև ո՞չ մի բան պատահել
չի կարող: Նրանց ասածները լցնում էր ժողովրդի սիրան անկեղծ
ուրախութեամբ և երանի էին տալիս, թէ երբ պէտք է թուրքի
երես տեսնեն, նրա հետ սիրալիւր քաջքը զրոյցի բռնուեն:

Եւ իսկապէս հորիզոնը մաքրում էր ամպերից. թուրքերից ու-
մանք սկսեցին մտնել գիւղերը, մրգեղէններ, չայ-չաքար էի: բերում,
ծախում: Մուղանլուեցի յայտնի աւագակ Աւղուլ-Բեարիմը ազա-
տօրէն մտնում էր Փիրշամալ, Վարազաբոյն և հանաքներով ծիծա-
ղեցնում գիւղացիներին, երբեմն էլ նկատելով. — այ հայեր, տես-
նում էիք գնդակս ինչպէս էր գալիս: — Ինչպէս չէ — պատասխա-
նում են գիւղացիք. տեսնում էինք, բայց միշտ դարանիդ փի
(ճարպ) էիք կապում (փախչում էիք): Եւ երկուսն էլ սրտաբաց
Քրքշում էին: Մինչև անգամ պատահեց, որ Սեպտեմբերի եր-
կրորդ կիսամսեակում հայերն Աղղամով դէպի Եւլախ, իսկ թուր-
քերն Ասկերանով դէպի Շուշի սկսեցին գնալ ու գալ, թէև անի-
ծուած երկիւղն ու անվստահութիւնը չէր հեռանում գնացողների
սրտից: Այդ էլ ոչ ի՛նչ. ժամանակի ընթացքում կը հարթուէր.
բայց «չէյթանը» հանգիստ չէր: Նոյեմբերի 26-ին ու 27-ին թուր-
քերը նորից վրայ տուին Խրամորթին և ճանապարհն էլի փա-
կուեց:

Նոյեմբերի 28.

Ընդհարումներն սկսեցին աւելի մեծ թափով. երկիւղ կար, որ Շուշում ևս կսկսեն: Ասկերանը փակուեց, դժուար կացութեան մէջ դնելով քաղաքի թուրքերին, որովհետև նրանց համար եւլախից բաւարար պաշար չէր հասցրած. սովն անխուսափելի էր, մինչդեռ հայկական մասը մթերքներ մտնում էին շրջակայ հայ գիւղերից:

Թուրքերը 26-ի և 27-ի յարձակումները վերսկսեցին 28-ին. քաջ Սրամորթ գիւղը աչքի փուշ էր դարձել նրանց համար և անպատճառ ցանկանում էին մոխրակոյտ դարձնել նրան: Օրը մի գապատ էր. վտանգը շատ մեծ. թուրքերը 1500-ից պակաս չէին լինի և մէկից օգտուելով ծածուկ, ձորն ի վեր մօտեցել էին գիւղից: Սկսուեց կատաղի կռիւր. հրացանների որոտը երբեմն խլանում, երբեմն որոտում էին ամբողջ գծի վրայ—Թաւ-Գեաղուկից սկսած, մինչև Ղարաղաջ. իսկ կողակներն Ասկերանի պահականոցում հանգիստ նստած՝ ականջ էին դնում որոտներին...

Յամառ խիզախումով՝ թուրքերին յաջողուեց մի կողմով գիւղը մտնել. պարզ էր, որ գործի հետևանքը սարափելի պէտք է լինէր, եթէ այդ իսկ միջոցին չհասնէր Վարանդայի թուրքիկ խմբի մի տասնեակը և Խաչէնի երկու թուրքիկները: Մի քանի տուն արդէն հրդեհուած և տասից աւելի տներ թալանուած էին, երբ օգնութեան հասած խմբերը խրուեցին թուրքերի մէջ. կռուում էին քսան քայլի վրայ, իսկ երկու տեղ արդէն ձեռնամերձ կռուի էին մտել: Վերջապէս թուրքերը յետ մղուեցին, 13 դիակ թողնելով տների առաջ, իսկ հետները տարածք յայտնի չեղաւ: Հայերից սպանուել էին մի կին և մի ծերունի, որոնցից մէկի գլուխը տարել էին:

Այդ գէպըը խորապէս վրդովեց հայերին, մանաւանդ որ վընասուողը քաջ Սրամորթ գիւղն էր եղել, ամենքի սիրած Սրամորթը: Հայերը, մանաւանդ Սրամորթիցիք, վճռեցին անպատճառ իրանց «նամուսը» տեղը բերել:

Երբ Ասկերանի կողակներին այդ գէպըից յետոյ հարցրին, թէ ինչո՞ւ նրանք չեկան կռիւր դադարեցնելու՝ «իրաւունք չը տուին», պատասխանեցին:

Նոյեմբերի 29.

Դէպքի մասին այդ օրը գիւղացիք իսկոյն խնդրագրեր ներկայացրին գաւառապետին ու Տակայշվիլուն. ապարդիւն ջանքեր... անս այդ անտարբերութիւնը տրամադրում էր հայերին ու թուրքերին՝ շարունակել տնաւեր յարձակումները: Նորից մարտկոցները գրաւուեցին երկու կողմերից, և ոչ ոք չարգելեց տեղի կողակները ժպտում էին հայերին, ինչպէս Աղղամինը՝ թուրքերին:

Նոյեմբերի 30.

Չնայելով, որ Ասկերանը բաց էր Սեպտեմբերի կէսերից, բայց Նոյեմբերի սիղրներից Շուշի պաշար չէր մտնում, թուրքերը չէին վստահանում Ասկերանով բարձրանալ, իսկ հայերը՝ Աղղամով անցնել. մանաւանդ Գանձակի դէպքերը մեծապէս ազդել էին մարդկանց սրտերին ու զրութիւնը լարել: Բայց և այնպէս, ինչ գնով էլ լինէր, թուրքերը ցանկանում էին քաղաքն ապրանք մտցնել: Եւ անս այդ օրը Ղարաղաջի մօտ ֆուրգօնների սպիտակ ծածկոցներ երևացին. «ֆուրգօններ են գալիս, ֆուրգօններ են գալիս», կանչեցին ստրածնիկները՝ պահականոցից: Հայերը դարան մտած այնքան սպասեցին, որ ֆուրգօնները Ղարաղաջից բաւական բարձրացան. դարանակալները ցանկացան շրջապատել ու կոտորել ֆուրգօնչիներին, բայց այդ նրանց թոյլ չտրուեց. օդի մէջ պարպած փամփուռաներից թուրքերը սարսափահար, թողեցին ֆուրգօններն ու փախան, բոլորը թողնելով հայերի արամադրութեան տակ: 64 ձի, 16 ֆուրգօն իրանց միջի ապրանքներով՝ իսկոյն հայերը թալանեցին, որոնց մի չաղիկ բաժինը ստրածնիկները քաշեցին իրանց մօտ:

Այդ գէպըից յետոյ, ինչպէս և առաջ, էլ ֆուրգօն չերևաց, մինչև Իեկտեմբերի 5-ը:

Դեկտեմբերի 5.

Էլի Ղարաղաջի կողմից ֆուրգօններ երևացին, կողակների առաջնորդութեամբ. որոշ կարգադրութիւններ անելուց յետոյ, զինուորները նշանակուած գիրքերը գրաւեցին. ֆուրգօնները եկան ու մօտեցան Ասկերանի պատերին: Զինուորական խմբապե-

տը փչեց շեփոքը և դարանամուտ հայերը յանկարծ բուսան ֆուր-
գօնները չորս կողմին:

—Արքունական ապրանք է, արքունական ապրանք է,—բար-
ձրաձայն կանչեցին կողակներն ու խնդրեցին չկաշել բեռներին:

—Պէտք է ստուգել. —ասաց խմբապետը. —հայերը սովից կո-
տորուում են Շուշում, դուք թուրքերի համար ապրանք էք տա-
նում. եթէ ուզում էք, անկողմնապահ կերպով տարէք երկու կող-
մերի համար էլ:

—Ստուգեցէք,—ասաց օֆիցէրը և ծոցից ապրանքների թղ-
թերը հանեց:

Իսկապէս՝ ապրանքները նշանակուած էր գօրքի համար, ինչ-
պէս փաստաթղթերն էին ասում. բայց և այնպէս, պառտեցին ըը-
սակները, որ լի էին հաճարի ալիւրով: Ստուգելուց յետոյ խմ-
բապետը փչեց շեփոքը և հայերն արագութեամբ ձի նստելով՝
անհետացան այգիներում ու դիրքերում, զարմանք պատճառելով
բոլորին իրանց կանոնաւորութեամբ:

Դեկտեմբերի 11.

Գաւառապետի օգնականն ու երկու օֆիցէր մի հարիւրակ
կողակներով Ասկերան կանգ առնելով՝ յայտնեցին, որ այդ օրը
գալիս է 44 ֆուրգօն, Շուշի անցնելու, իսկ Աղբամում եկել,
կանգ են առել 90 հայ զինուորներ, որոնք ծառայութիւնից են
վերադառնում. եթէ հայերը կաշեն ֆուրգօններին, թուրքերն
սպանում են իրանց մօտ պատանդ վերցրած 90 հայերին կո-
տորել:

Հայերը չէին ուզում հաւատալ. բայց օֆիցէրն ասաց.

—Իբրևոնք ունիք չհաւատալու. սակայն ձեր կասկածը փա-
րատելու համար՝ ֆուրգօնների հետ գալիս է այն զինուորներից
մէկը, իւր ընկերների դրութեան մասին ձեզ հետ խօսելու: Իսկ
մինչև ֆուրգօնների գալը, աւելի լաւ է, ցոյց տուէք ձեր գնդակ
զցելու շնորհքը:

Հայերի ինքնասիրութիւնը շոյուեց: 15 կողականոց պապի-
րոսի մի կարգոն կպցրին մի ծառի բնի և կանգնեցին:

—Առաջ դուք,—ասաց խմբապետը, դառնալով օֆիցէրին:

Օֆիցէրը ժպտալով վերցրաւ հրացանը, նշան բռնեց ու ար-

ձակեց.—չկալու. մէկ էլ, մէկ էլ,—չեղաւ. չորրորդ անգամը միայն
նշանի ծայրը բերեց: Այն ժամանակ մօտեցաւ խմբապետը, նշան
առաւ, և արձակեց. գնդակը նշանի կենդրոնին էր տուել. մէկ էլ
արձակեց, նոյնպէս. մէկ էլ՝ էլի կպաւ, միայն կէս դիւրիմ կենդրո-
նից հեռու: Մինչդեռ նաչախիկի օգնականը, օֆիցէրներն ու կողակ-
ները զարմացած նայում էին, միւս զինուորական խմբապետը նը-
շանը փոխեց, ուրիշ թուղթ կպցրաւ, և հանեց ատրճանակը. մէկ,
երկու, երեք... և երեք գնդակներն էլ զարկեցին նշանին: Այդ յա-
ջողութիւնից ոգևորուած, խմբապետներից առաջինը թռաւ իւր
կրակոտ ձին՝ ու մարակեց. ձիու ոտները գետին չէին կաշուած
կարծես. իսկ հեծեալը թռչում էր վզի տակով, կողքից կախուած,
հրացան նետում ու նորից բռնում: Երբ հասաւ Ասկերանի պատե-
րին ու երեսը շուռ տուաւ դէպի օֆիցէրների կանգնած տեղը, խը-
թեց ձիուն, ու դաշոյնը հանեց. ձին թռած ժամանակ՝ նա դաշոյնը
գնում էր ձեռքի ափին, աջ ձեռքից շարտում, ձախ ձեռքի
ափին կանգնեցնում՝ ծայրի վրայ, և այն:

—Սուկին-սին.—փսփսալով գովեցին կողակները:

Մինչ այս, մինչ այն՝ ֆուրգօնները, թուով ձիւտ 44, եկան
հասան. չէին բեռնաւորուած այնպէս, ինչպէս հարկաւոր էր. երևի
թուրքերը կասկածել էին, թէ հայերը պատանդների դրութիւնը
կարող են ի նկատի չունենալ և ապրանքները թալանել: Իւրա-
քանչիւր ֆուրգօնում 10—12 քսակ չայ-շարքար, գարի ու ալիւր
կար: Այնտեղ էր և օգնականի ասած հայ զինուորը:

—Իսկապէս Աղբամում ընկերներ ունիս.—հարցրին նրան:

—89 հոգի.—պատասխանեց նա.—եղբայրներ, աղաչում եմ,
ոչ մի վնաս մի տուէք սրանց. Աղբամի թուրքերն սպանացել
են, որ եթէ այս ֆուրգօններին մի բան պատահի, նրանց բոլո-
րին կը կոտորեն: Ընկերներս խնդրեցին, աղաչեցին, որ իրանց
դրութեան մէջ մտնէք և ֆուրգօնները բաց թողնէք:

—Ո՛չ միայն բաց կը թողնենք, այլ և անց կը կացնենք մին-
չև Խօջալու: Եթէ այնտեղ հայեր չլինէին մնացած, մենք ոչինչ
չէինք անի, միայն թէ իրանք, իրանք հանգիստ կենային:

Քառորդ ժամից յետոյ ֆուրգօնների կարավանը դուրս գա-
լով Ասկերանի պատերից, ուղևորուեցան դէպի Շուշի, որոնց մին-
չև Խօջալու միացաւ և մի տասնեակ՝ հայերից:

Դեկտեմբերի 12.

Առաւօտեան եկան մի քանի ֆուրգօններ, երէկ յիշուած հայ զինուորներով լիբը. շրջակայ գեղերից հայերը մեծ ուրախութեամբ, զուռնահարաբայով դիմաւորեցին եկողներին, որոնց երեսներին կատարեալ հրջանկութիւնն էր փայլում:

— Փառք Քեզ, Աստուած, — ասում էին նրանք. — ո՞վ էր կարծում, որ սօղ սալամաթ այստեղ կը հասնենք:

— Մթթէ վախենում էիք. — հարցրին նրանց:

— Էդ էլ խօսք է... Մինչև Բարդա, ոչինչ, լաւ էր. բայց Բարդից դէսը՝ շատ վատ. Ղարբանդի մօտ թուրքերը ձեռքով գըլուխ կտրելու նշաններ էին անում, ու հայհոյում: Իսկ Աղղամում... մեռել ենք, պրծել. ճրճնգ-ճրճնգ դողում էինք, թէ այստեղ դուք թուրքերին մի բան կ'անէք և այնտեղ մեր վերջը կը տանք: Ծատ երկիւղ էինք կրում, թէ լրբի մէկը կը գայ և սուտ տեղը կ'ասէ, թէ Ասկերանում հայերը կոտորեցին թուրքերին, նրանք էլ մեզ սրախողխող կ'անեն: Բայց փառք Աստուծոյ. պրծանք:

Նորեկներն ու տեղացի հայերը փոխադարձ ուրախութիւն յայտնելուց յետոյ, երկու տասնեակ ձիաւորներ ռզեկցութեամբ ֆուրգօնները սարան, անց կացրին, ապա մի փոքրիկ խմբակ թողնելով Ասկերանում՝ մնացածը հեռացան դէպի գեղերը:

Չօրք բաւականաչափ եկել էր. կային և նոր պաշտօնեաներ, միայն դրութիւնը միշտ հինն էր մնում, հայ-թրքական ընդհարումների վերջը չէր տեսնուում, մինչդեռ հայերը կատարելապէս յոգնել էին անվերջ կռիւներից:

Դեկտեմբերի 13 - 26.

Դրութիւնը շարունակում էր լարուած մնալ. ամեն օր նոր լուրեր էին գալիս կամ Գանձակից, կամ Շուշուց, կամ հարևան գաւառներից, միշտ չափազանցրած և միշտ զրգոխ:

Այդ միջոցներում հաշտեցնելու փորձեր արաւ նաչախիկ օգնական իշխան Վաչինադձէն, որ կարծես անկեղծօրէն ցանկանում էր զրական մի բան անել. բայց նրա քայլերը դէմ առաւ թրքական անհեռատեսութեանը և հաշտեցնելու ձգտումները վիժեցին: Դեկտեմբերի 17-ին, այն օրը, երբ իշխանը վերջին բա-

նակցութիւնն էր անում հայերի հետ հաշտութեան մասին, թուրքերը Ղարաղաջի մօտերը դէպի Ասկերան շարժուեցին և հաշտութիւնը մեռաւ:

Դեկտեմբերի 20-ին թուրքերը նորից շարժուեցին դէպի Ասկերան, ի հարկէ, այժմ ոչ դէպի Շուշի անցնելու. այլ հէնց էնպէս. Ասկերանում գնդակներ փոխանակելը սովորութիւն էր դարձել. միայն ուշագրաւն այն է, որ միշտ ապրանքով կամ մարդկանցով կորուստ էին ունենում, բայց էլի ձեռք չէին քաշում. կարծես մի տեսակ հիւանդութիւն էր դարձել նրանց համար այդ ցուրտ ձմեռնը 50—60—100—200 հոգով դուրս գալ Ղարաղաջի ուռնիներէ տակ, դէս քշել, դէն քշել, մի երկու ժամով կուլ սարքել, մի քանի տասնեակ կամ հարիւրաւոր թուրքերի փամփուշտ վատնել ու վատնել տալ, մի երկու դիակ թողնել և քշել դէպի Աղղամ: Հայերն արդէն ձանձրացել էին, սակայն Ասկերանից հեռանալ չէին կարող. այնտեղի պահակախումբն ամբողջ ձըմեռն անց կացրեց ձիւնի ու ցրտի ենթակայ, բայց միշտ դիրքերում:

21-ին հայերը վառեցին Ասկերանից բարձր, Կարկառ գետի ափին գտնուող Նաջաֆ-Կուլի աղի տները, իսկ մի քանի օր առաջ՝ Սանին-Բաղի տներն էին վառել: Այսպէս փոխադարձ աւերումը շարունակուում էր մերթ բորբոքուելով, մերթ առկայծուելով, բայց երբէք առանց հանգչելու, մինչև որ հասաւ 26-ը:

Այդ օրը, դեկտեմբերի 26-ին, յանկարծ, որտեղից որտեղ, Ղարաղաջի ծայրից բացուեց ֆուրգօնների մի մեծ կարաւանի ծայրը: Ճիշտ է, երկու օր առաջ Աղղամից լուր էր եկել, որ մեծ ապրանք պէտք է գայ Շուշի, բայց հայերը չէին հաւատում. այսօր հաստատուում էր: Ասկերանի պահակախումբն իսկոյն ուժեղացաւ մօտակայքում գտնուող թուրքիկ երկու խմբով և դարձան 50 հոգի: Նրանք խրամատում պառկելով և Ասկերանի պատնէշները բռնելով սպասեցին ֆուրգօնների մօտենալուն, և հէնց որ ֆուրգօնները հասան կողակների պահականոցին, օղի մէջ երկու անգամ համազարկ տուին. ֆուրգօնչիները գլխապատառ դուրս թռչելով ֆուրգօններից՝ փախած դէպի ցած, իսկ ֆուրգօնների մի մասը կտրուելով մնաց Ղարաղաջից ներքև, որտեղից և վերադարձան Աղղամ:

Ամենազարմանալին այն էր, որ, երբ հայերը օգնում կրա-

կեցին հրացանները, ֆուրգօններին առաջնորդող 150 թէ էլ աւելի կողակներն իրանց աֆիցէրներով, փութկոտութեամբ մի կողմը քաշուեցին, ապա հաւարուեցին Ասկերանի պատերի տակ, առանց մատ-մատի խփելու՝ ապրանքն ազատելու համար: 116 ձի, 54 ֆուրգօն, մօտ 6000 փութ ամենայն տեսակ ապրանքներով՝ մնացին հայերի ձեռքում, որ մի կամ երկու ժամուայ մէջ անհետացան շրջակայքից վրայ հասած գիւղացիների ձեռքով: Ստրաժնիկներն ու Ասկերանի «պահապան» կողակները ևս իրանց համար մի բաւական բաժին վերցրին՝ հետեւալ օրը հայերի վրայ ծախելու համար: Իսկ ֆուրգօններին ուղեկցող 150 կողակները մի զարմանալի անտարբերութեամբ հեռացան դէպքի վայրից:

Իեկտեմբերի 26-ից՝
1906 թ. Յունուարի 4.

Այնուհետև դրութիւնն էլի լարուած մնաց. Վարանդայի զանազան անկիւններում ընդհարումներ շարունակ լինում էին. 28-ին աւերուած Աւգալ-Դելաֆլուի թուրքերը գիշերն այգիներում թագ կենալով առաւօտուն դէմ յարձակում են Աւգու գիւղի տաւարածների վրայ և սպանում մի գիւղացու: Հասնում են խմբերը մօտակայքից, շրջապատում այգիները և թուրքերից սպանում 46 հոգի, որոնց զիակները մնում են տեղն ու տեղը. իսկ թէ փախչողները հետներն էլ տարել էին, յայտնի չէ: 29-ին թեթև ընդհարում եղաւ Շելլուի գլխին, առանց մարդկային կորուստի. 31-ին Ասկերան է գալիս հուշակաւոր Ֆօն-Աղարովսկին և պահակի միջոցով սպանում, որ կաւերէ շրջակայքը, եթէ թալանը չվերադարձնեն: Երեք օր անց է կենում խաղաղութեամբ: Յունուարի 4-ին հասնում է Ֆօն-Աղարովսկու կոչը, ուղարկած Ասկերանցիներին, ապա նոյն օրը գալիս է և ինքն ու ումբակոծում Պանարազն ու Ասկերանը:

Այդ օրն առաւօտեան, նախ քան կողակների Աղզամից դուրս գալը, մի թեթև ընդհարում է տեղի ունենում Լաչին-Ղայի տակ, Շելլուեցիների հետ, Վարանդայի Ասկերանից մէկ և կէս վերստի վրայ. սպանում է Շելլուեցի մի թուրք, իսկ մէկը, փախչել չկարողանալով՝ գերի է ընկնում հայերի ձեռքը: Նրան ցանկանում

են տեղն ու տեղը սպանել, սակայն արգելում են և տանում մօտակայ գիւղերից մէկը՝ հարցաքննութեան:

Յունուարի 5.

Այդ օրը Ասկերանում խաղաղ անցաւ. ոչ մի միջնադէպ չխանգարեց հանգստութիւնը. միևնոյն օրը լուր եկաւ, որ թուրքերն ահագին բազմութեամբ պատրաստուած են յարձակում գործելու Նախիջևանիկի, Փիրջամալ և Վարազաբոյն գիւղերի վրայ: Լուրն ըստուգելու համար գերուն հարցուփորձի ենթարկեցին: Մի խեղճ ու կրակ թուրք էր, Շելլուեցի: Դժբախտը ցնցումներով զոդում էր և մեծ ջանք գործ դրուեց նրան հաւատացնելու, որ ազատ պէտք է թողնուի: Թէյ առաջարկեցին. զօռով խմեց. ձեռները դողում էին:

Նա, ինչպէս ինքն ասաց, տեղեկութիւն չունէր Աղզամի պատրաստութիւնների մասին. միայն մի առ մի պատմեց, թէ որքան դժբախտացել են թուրք աշխատաւորները, ինչպիսի սոսկալի տուրքեր են առնում բէկերը զինավառելու պատրուակով, բայց զէնքերը չեն բերում, փողերն ուտում են. տուաւ մի քանի բէկերի ու աղաների անուններ. որոնք թիւրք կոտորուներին էին դեկավարում, իսկ հաշտութեան մասին՝ հետեւեայն ասաց.

— Մեր մեծերն ասում են. — կամ պէտք է հայկական գիւղերը մինչև Շուշի աւերենք և Աղզամի ու Շուշուայ արանքում օտար տարր չմնայ, կամ Շուշուայ թրքական մասն ու Մալը-Բէգլուն պէտք է աւերուեն, որ ասենք, թէ՛ Աղզամից վերև հայերինն է, մենք այնտեղ ոչինչ չունինք:

Օգտուելով դէպքից, ինքնապաշտպանութեան ղեկավարները նախկին փորձերի վրայ մէկն էլ աւելացրին. մի նամակ գրելով, տուին թուրքին, որպէսզի տանէ ու յանձնէ բաւականաչափ մարդասէր Ի.-բէկին: Ապա գերուն տալով 5 բուբլի փող, լաւ ուտացնելուց ու խմեցնելուց յետոյ, դրին մի զինուորի գաւակի, որ պէսզի տանէ ու բաց թողնէ Շելլուի գլխին, որ և պատուէրը կատարեց ճշտութեամբ՝ դեռ մի քիչ էլ ներքև տանելով:

Ահա գրուած նամակի բովանդակութիւնը, որ թուրքերէն չիմանալով՝ գրել էին ռուսերէն:

Մեծապատիւ պարոն
Ի.-բէկ Աղզամում.

Վիհը՝ հայ և թուրք հարևանների մէջ հետզհետէ աւելի է

խորանում ու լայնանում. անձնատուր եղած ամենատեսակ ստոր պրովակացիաների՝ խաղաղութեան կամուրջ անց կացնելու փոխարէն, արիւն է՝ որ վիհն է թափում:

Իհէկ, ի նկատի ունենալով Ձեր լայն հայեացքներն ու ազդեցիկ գիրքը, բարւոք ենք համարում այս նամակով աղաչել Ձեզ, դուրս գալ իբրև խաղաղութեան նախանձախնդիր մէկը և պարզել ձերայիններին շէյթանական իշխանութիւնը: Ո՛չ հայերը թուրքերին կոտորել, ոչնչացնել կարող են, և ո՛չ էլ թուրքերը՝ հայերին. ո՛չ կստորուած թուրքերի հողը կը տան հայերին, և ո՛չ էլ կոտորուած հայերի հողը՝ թուրքերին: Եթէ կան ուրիշ խուլ անհամաձայնութիւններ երկու ազգերի մէջ, արիւնը չէ, որ պիտի հարթէ: Ամեն օր կոիւ, ամեն օր թալան, ամեն օր սպանուածներ... մինչև երբ. միթէ մենք ստիպուած ենք այս պատմական մեծ, նշանաւոր օրերում մեզ համար միայն նախատինք վաստակելու: Ամբողջ Ռուսաստանը մի կուռ բուռնք դարձած՝ հարուածում է բռնակալութիւնը, բիւրօկրատիային, իսկ մենք գործիք դարձած բռնակալութեանը՝ հնարաւոր ենք դարձնում նրա գոյութեան երկարատևութիւնը:

Հաւատացած եղէք, Իհէկ, հայերը խաղաղութիւնից բացի, ուրիշ բան չեն ուզում. մի լսէք պրովակատորներին: Նրանք հանգստութեան մասին չեն մտածում: Կառավարութեան ձեռք առած միջոցները դրական ո՛չ մի հետեանք չունեցաւ, մինչդեռ բացասականը—մատնելով չպէտք է հաշուել. ի՞նչ է ցոյց տալիս այդ այն՝ որ ժողովուրդներն իրանք պէտք է հաշտուեն, որովհետև ուրիշ հաշտեցնողները կուռնցնում են միայն»:

Նամակը երկար էր գրուած, վերջումն էլ աւելացրած էր, որ բէկը նեղութիւն քաշէ այդ նամակը կարգալու Ս.-բէկի, Զ.-բէկի և մօլլաների մօտ, ու զրդէ նրանց, որ խօսեն ժողովրդին հանգիստ մնալու մասին:

Նամակն ուղարկելու հետեան օրն էր, որ թրքական վեցհազարանոց բանակը արշաւեց դէպի Վարազաբոյն, որով ապացուցեց թէ իզուր են բոլոր մասնաւոր ցանկութիւնները, մինչև որ հայ և թուրք ժողովուրդներն իրանք ձեռք չմեկնեն հաշտութեան:

Իրութիւնն այդպէս շարունակուել չէր կարող. Շուշուայ թուրքերը երթարկուած էին բացարձակ սովի. հեռագիր հեռագրի յետեից թոչում էին Բագու և Թիֆլիզ՝ իրանց մի ճար անելու, սովից ազատելու. սկսուեց հեռագրերի մի շարք, ուղղուած փոխարքային և այլ կարող անձանց՝ Ասկերանը բաց անելու համար: Բագուի թուրքերն էլ առանձին աղերսագրեր ու պահանջագրեր ուղարկեցին և վերջապէս՝ Ասկերանը բացուեց թնդանօթներով ու Շուշուայ գիւղերը ոմբակոծելով: Փուրգօներն սկսեցին սկզբում վախենալով, ապա ազատօրէն երթեկեկել Եւլախից Շուշի, իսկ Եւլախից մինչև Աղգամ ճանապարհը դեռ փակ էր ու փակ հայերի համար, և, իբրև պատիժ, հայերի ապրանքները՝ եթէ պատահում էր, բերում էին Շուշի փութին ստանալով 60 կոպէկ, իսկ թուրքերից 30. ամեն տեսակ կենսական մթերքներ տարան թուրքերի համար, քաղաքը լքցրին, իսկ հայկական մասը շատ քիչ բան էր գնում. այդ պատճառով շատ անհրաժեշտ մթերքներ այդ օրուանից թուրքերի մօտ աւելի էժան էր լինում, բան թէ հայերի:

Այդպէս Ասկերանը բաց մնաց, բայց ո՛չ ընդմիջտ. ամպերը նորից հաւաքուեցին, հայ-թրքական ընդհարումները նորից բորբոքուեցին շրջակայքում և կիրճը նորից փակուեց մի քանի ամիս փակ մնալուց յետոյ:

Այս է Ասկերանում տեղի ունեցած դէպքերի խիստ համառօտ պատմութիւնը: Ժամանակի դրութիւնը թոյլ չի տալիս ամբողջի իսկական պատկերը տալու, որից պարզ կարելի է տեսնել, թէ հայերը որքան մեղաւոր էին Ասկերանը փակելում, թէ արտաքին ճարպիկ ձեռքեր ինչպէս էին նպաստում դրութիւնը միշտ լարուած պահելու Ասկերանում, զաւառներում և թրքական գիւղերում:

Որովհետև այս պատմութիւնը միմիայն Ասկերանի շուրջը կատարուած դէպքերի նկարագրութիւնն է, ուստի կարող է աչքի ընկնել այն հանգամանքը, որ հայերն Ասկերանից չէին հեռանում մինչև անգամ այն ժամանակ, երբ Ղարաղաջում, Շելլուի գլխին կամ Խրամորթի տակ օրերով, նոյն իսկ մի երկու շաբաթով թուրք խմբեր չէին երևում: Բայց մի թեթև ակնարկ աւելի հեռուն, և վերեայ, որ Ասկերանի փակումն ու նրա շարունակ պահպանու-

Թեան տակ երկար պահելը լոկ հետևանք է եղել գաւառներէ այս կամ այն ծայրերից եկող արձագանքների. որ չէր անցնում, որ Աւդալ-Գեւաֆլուի տակ, կամ Ազղալի-Բուռունում, կամ Վեյսալուի մօտ, կամ Ամարասի ձորում, կամ Աշարի կողմերում սր և է մի ընդհարում չլինէր կամ մասնակի, կամ մասսայական. մանաւանդ շարունակ հասնող լուրերը, թէ թուրքերն այս ինչ կողմում ահագին պատրաստութիւններ են տեսնում յարձակում գործելու համար, միշտ լարուած դրութեան մէջ էին պահում հայերին և Ասկերանի պահպանութիւնը խտացնում էին, որովհետև ամենահասարակ ուղղագիտը, կամ հէնց տեղին ծանօթ որ և է ոչ-ուղղագիտն անգամ կարող էր հասկանալ, թէ Ասկերանն է այն յաղթ դուռը, որի յաջող պահելուց է կախուած գրեթէ Արարաղի բոլոր մասերի վիճակը:

- 1. Լուսն.—Հարուստ. և ազրատ. 15 կող.
- 2. Պեղեխոսով.—Հաց, լուսն և ազրատովին 12 »
- 3. Ֆելցոսովիչ.—Ինչպէս են ժողով. և ծախս. ժող փող. 5 »
- 4. Կարմիրիկ.—Նոր լեռ. քար. 2 »
- 5. Չեմով.—Գիւղ. և բանուրը 15 »
- 6. Պեղեխոսով.—Ազգ. հարցը և սոց.—գեմօկրատիան 5 »
- 7. Պրամպոլիի.—Գիւղացիներ. 5 »
- 8. Ե. Թարչեան.—Արտեստ. միջոցներ 15 »
- 9. Նովոսորժակի.—Ինչ է իրատական պետութիւնը . . . 15 »
- 10. Ն. Կարանով.—Հող. հարցը Նոր-Չեխիանդիայում . . . 2 »
- 11. Ժան փօրէս.—Բորժ. սեփ. և նրա ապագայ գրաւումը . . . 5 »
- 12. Ա. Արեղեան.—Դեմօկ. ընտ. 12 »
- 13. Կառ. ցկի.—Ազգութիւնների հարցը Ռուսաստանում . . . 3 »
- 14. Ա. Անարնեան (Ղարիբ)—Ազատութեան ճանապարհ. 80 »
- 15. Ֆ. Լասալ.—Մահ. էութ. մաս. 5 »
- 16. Ա. Ն. Ինչպէս կարելի է լուծել հողային հարցը . . . 12 »
- 17. Վ. Գալուբեվ.—Ինչ է ժող. 2 »
- 18. Ս. Չարեան.—Վիճակագր. սեղ. գիւղ ազգաբնակ. 25 »
- 19. Ալփոնս Գիլման—Ժողով. օրէնս. դաշ Չեխերիայում 20 »
- 20. Դիկեսէյն.—Ով ինչ է սպր. 7 »
- 21.—Մի գրոյց հողի մասին 5 »
- 22. Լ. Ծիբլօ.—Ազր. ծր հարցը 7 »
- 23. Ա. Նիկոլայեւ.—Կօօպերացիան 5 »
- 24. Շոապ. օգտ. ձեռ իրատունք. 1 »
- 25. Լ. Պետրով.—Երկու ծրագիր 20 »
- 26. Ս. Վաստեկ.—Պետ. կազմակերպ. հիմքերը Արմենում 12 »
- 27. Անիկի.—Գիւղաց. հարցը Ֆրանսիայում . . . 7 »
- 28. Մ. Յովնանիսեան.—Դաշն. և նրա հակառակորդները 50 »
- 29. Ժ. Գեղ. եւ պ. Լաժարգ.—

- Տնտես. դարգ. և Սոցիալիզմ 5 կող.
- 30. Նովոսորժակի.—Ազգ. հարցը, Արտեստիա և Ֆէդերացիա 7 »
- 31. Խորամանկ կարգեր . . . 7 »
- 32. Մ. Յովնանիսեան.—Գնորդ. հանգուցը (տաճկան. ինդիքը մերը շրջ.) . . . 20 »
- 33. Հրահանգներ գաւառ. համար 34. Վ. Չեքնով.—Կասակարդային կռի թէօրիայը շուրջը 10 »
- 35. Լ. Ծիբլօ.—Նազագոյն ծրագիրը . . . 12 »
- 36. Ս. Նեկրասով.—Ինչ կարգեր են հարկատու ժողովրդին 10 »
- 37. Ա. Շախար.—Ֆէդերալիզմ և գեմօկրատիզմ . . . 30 »
- 38. Արամայիս.—Վնասակար 4 »
- 39. Արամայիս.—Մի բանի գլուխ հայ-թրքական ընդհար. . . 25 »
- 40. Մ. Յովնանիսեան.—Վոլկ. Վանդ. (հայ-թրք. ընդհար.) 25 »
- 41. Շ. Գօրցեւ.—Ինչպէս իրականացուցին. հաստ. . . 7 »
- 42. Գ. Ասմակ.—Դէպի ֆէդեր. 80 »
- 43. Վ. Չեքնով.—Պրօլետար. և աշխատուար գիւղացիութիւնը . . . 18 »
- 44. Արամով.—Գիւղացին և բանուրը . . . 3 »
- 45. Լ. Վանդերվելդ.—Բանուր դասակարգ. դրութ. Բելգիայում 45 »
- 46. Ս. Չակ.—Հող և կապիտ. 15 »
- 47. Վանէ.—Անջատուածները 10 »
- 48. Մ. Յովնանիսեան.—Փելիսօփայ Սոցիոլոգ . . . 15 »
- 49. Ֆէդօրօսովիչ. ժողովրդ. փողերը (բուրժուէն) . . . 7 »
- 50. Արամայիս. Մի բանի գլուխ հայ-թրքական ընդհարում. 1» »
- 51. Յ. Թադէոսեան. Ֆրանսիական սեւ լեղափոխ. 20 »
- 52. Կերուսի Յիշտովիչ. մօտ. անցեալից I պրակ 10 »

Դիմեն՝ Բագու «Մասրուդնիկին»
 Երևան.—Մ. Օհանջանեանին.
 Թիֆլիս Նիկ. Մատինեանին «Փարոս».
 Ցանկացողները կարող են ստանալ գրադարանի բոլոր գրքերը
 միասին, չըվճարելով ճանապարհածախսը:

